

Es pot parlar en nom dels altres? Es pot, des de fora, representar les dones pioneres de la selva tropical mexicana?*

Janet Townsend

Departament de Geografia, Universitat de Durham
Gran Bretanya

Data de recepció: setembre 1993

Resum

Aquest article il·lustra alguns dels problemes de la representativitat a partir d'un projecte feminista anglo-mexicà amb dones de la selva mexicana. Molts acadèmics troben atractiu representar els/les altres: representar, re-presentar els interessos de les persones que tracten en la seva recerca. Aquestes persones tenen una gran fe en el poder dels acadèmics i en el poder de la veritat per resoldre els seus problemes, la qual cosa els pot portar a una decepció. En aquest projecte, l'equip que va realitzar les entrevistes estava integrat per feministes socialistes interessades pels problemes de producció, mentre que les persones sobre les quals es realitzava la recerca estaven més preocupades pel tema de l'alcoholisme, la violència i la violació per part dels homes. Quin tema calia escollir? En aquest escrit s'apunta breument com les dones identifiquen els seus problemes i les solucions que proposen. Es demostra que, com en altres ocasions, elles i l'equip de recerca no coincideixen. Com podríem les entrevistadores representar, re-presentar, les dones objecte d'estudi de manera justa en els llibres? Extractes d'una història de vida real il·lustren les dificultats.

Paraules clau: Representativitat, dona, feminisme, prioritats.

Resumen. *¿Se puede hablar en nombre de los demás? ¿Se puede, desde fuera, representar a las mujeres pioneras de la selva tropical mexicana?*

Este artículo ilustra algunos de los problemas de la representatividad a partir de un proyecto feminista anglo-mexicano con mujeres de la selva mexicana. Muchos académicos encuentran atractivo representar a los/las otros/las: representar, re-presentar los intereses de las personas que se tratan en su investigación. Estas personas tienen una gran fe en el poder de los académicos y en el poder de la verdad para resolver sus problemas, lo que les puede comportar una decepción. En este proyecto, el equipo que realizó las entrevistas estaba integrado por feministas socialistas interesadas en los problemas de producción, mientras que las personas sobre las que se realizaba la investigación estaban más preocupadas por el tema del alcoholismo, la violencia y la violación por parte de los hombres. ¿Qué tema se debía escoger? En este escrito se apunta brevemente cómo las mujeres identifican sus problemas y las soluciones que proponen. Se demuestra que, como en otras ocasiones, ellas y el equipo investigador no coinciden. ¿Cómo las entrevistadoras podríamos repre-

* Traducció de l'anglès per Pilar Pujol.

sentar, re-presentar, a las mujeres objeto de estudio de manera justa en los libros? Extractos de una historia de vida ilustran las dificultades.

Palabras clave: Representatividad, mujer, feminismo, prioridades.

Resumé. *On peut parler en nom des autres? On peut représenter les femmes pionnières dans la forêt tropicale mexicaine?*

Cet article illustre quelques uns des problèmes que posent les appuis donnés à une cause dans un projet féministe anglo-mexicain qui était adressé à des femmes de la forêt tropicale mexicaine. De nombreux chercheurs trouve attractif d'appuyer la cause des autres: représenter, re-présenter les intérêts des personnes qui sont objets de leur recherche. Ces personnes ont une grande foi dans le pouvoir des chercheurs et dans le pouvoir de la vérité pour résoudre leurs problèmes, ce qui peut mener finalement à la déception. Dans ce projet, l'équipe qui a réalisé les entrevues était intégrée par des féministes socialistes préoccupées par les problèmes de production, alors que les personnes sur lesquelles se réalisait la recherche étaient plus préoccupées par l'ivrognerie, la violence et la violation. Quel objet d'étude choisir alors ? Dans cette communication nous expliquons brièvement comment les femmes identifient leurs problèmes et les solutions qu'elles proposent. Cela démontre que, comme dans d'autres occasions, elles et l'équipe de recherche ne coincident pas dans leurs opinions. Comment pouvons-nous alors, nous chercheurs, représenter et re-présenter ces femmes avec justice dans nos écrits? Des extraits d'histoires de vie illustrent ces difficultés.

Mots-clés: Representativité, femme, féminisme, priorités.

Abstract. *Is advocacy possible? Can outsiders re-present women pioneers of the Mexican Rainforest?*

This article illustrates some problems of advocacy from a British-Mexican feminist project with women in the Mexican rainforest. Many academics find advocacy attractive: to represent, re-present the interests of the subjects of their research. The subjects, however, have great faith in the power of the academics and the power of truth to solve their problems, which may be a deception. On this project, the interviewing team were socialist feminists concerned with problems of production, while the subjects were more preoccupied with men's drunkenness, violence and rape. Whose then is the agenda? Women's own identification of their problems and solutions is summarised. It proves that, again, they and the team do not agree. How can the interviewers represent, re-present these women fairly in books? Extracts from a life history illustrate the difficulties.

Key words: Representativity, women, feminism, priorities.

Sumari

Representativitat	Lucía
Aquest projecte	Recomanacions
L'agenda de qui?	Propostes per a accions immediates
Què s'ha de defensar?	Bibliografia

Representativitat

Ja t'ho dic, ningú ho sap millor que la persona que ho viu directament, qui viu tot el procés. Qualsevol pot dir: «Aquesta dona és molt estúpida» diu Lucía de Uxpanapa a Mèxic (ja parlarem més endavant d'ella). La qüestió és, com atrevir-se a parlar per ella a re-presentar-la, en aquest article (Ong, 1988; Mohanty, 1991).

Aquest és un dels problemes per poder parlar en nom d'altres. Pels acadèmics, és molt atractiu establir els temes prioritaris per altri i, a més, representar-los, re-presentar-los. Moltes de nosaltres estem insatisfetes amb l'enfocament de recerca extractiva (Cresswell, 1992), quan anem a les comunitats aprenem de les persones, marxem i re-presentem la gent davant el món acadèmic, la qual cosa beneficia les nostres carreres, però no les persones que ens han ajudat.

Durant molts anys m'he dedicat a fer això quan he treballat amb dones en famílies que estaven desfent la selva a Colòmbia (Townsend i Wilson de Acosta, 1987; Townsend, 1993a, 1993b). Les dones pioneres no han sentit a parlar del discurs postmodern i de la multiplicitat de veritats (Goertz, 1991). Elles tenen molta esperança en el poder del coneixement, de la paraula escrita, dels experts. Atorguen un valor molt alt al nivell educatiu. Consideren el coneixement com a poder. Creuen en el valor de la veritat. Pensen que si em poden convèncer per tal que jo expliqui la seva història, això farà canviar la seva vida. Són molt vulnerables a l'ús que poden fer de la seva situació els científics socials, jo mateixa.

Aquest projecte

Per tal de poder sentir les solucions que les dones natives tenen sobre els seus problemes, he estat treballant a Mèxic durant els anys 1990 i 1991, amb cinc col·legues mexicanes, a catorze comunitats de la selva tropical. L'ús de la terra en aquest lloc ha passat a dedicar-se a la cria del bestiar (Townsend amb Bain, 1993). Qualsevol geògraf/a podria veure la crisi econòmica, social i ecològica, a mesura que el sistema agrari canvia el bosc per collites de ferratge i a mesura que els coneixements tradicionals ja no són suficients. Una feminista veu, a més a més, la situació de les dones que abans havien estat força de treball, que poden fer ara?

Alicia té quinze anys, no sap llegir ni escriure. El seu marit pensa que l'hauran d'esterilitzar quan hagi tingut el proper fill. Què passarà durant la resta de la seva vida?

Jo estava profundament interessada en les possibilitats que suposava l'expansió dels llocs de treball a les hortes sostenibles de la selva. Aquestes representen el treball familiar que ocupava la mare (Álvarez-Buylla i altres, 1988; Lazos Chavero i Álvarez Buylla, 1989). En un dels pobles on vam treballar, Balzaporte, de les 337 espècies que havien estat inventariades, 13 no eren uti-

litzades. Aquest era l'únic sistema agrari autosostenible que es podia trobar a les zones de baixa altitud, a les regions de bosc. Aquesta zona s'està reconvertint cap a la ramaderia, ja que no es troba mercat per als productes agraris. Això sí, en qualsevol ciutat mexicana, en els cafès es venen begudes de llet amb fruites tropicals, gairebé el mateix que poden collir en el seu hort. Taronges, plàtans, papaia, xirimoia, fruit de la passió, tamarinde poden créixer en aquestes hortes simulant la selva tropical, ecosistemes complicats, de força de treball intensiva i de baix ús d'elements químics. No es podria trobar un mercat europeu, o fins i tot aquí a Barcelona? Podran aquestes famílies produir fruita enlloc d'anar cap a una producció ramadera extensiva? Per les dones que cuiden aquestes hortes això és un somni impossible.

L'agenda de qui?

A qui corresponen aquestes prioritats? Aquesta és la qüestió. De sis de nosaltres que hem treballat en el projecte, cinc són mexicanes, però només una ha crescut al poble, on el sòl és humit, el sostre dels habitatges de palla i hi manquen totalment els serveis. Ella ha obtingut el títol d'agrònoma.

Personalment hi vaig anar amb unes preferències masculistes. La meua preocupació era la dels processos sostenibles, la diferenciació, les fonts d'ingressos, l'educació, els serveis. Vaig preguntar a nivell familiar, tenint, com a feminista socialista, la producció com a preocupació. Estava captivada amb la possibilitat de les hortes familiars d'agricultura sostenible.

Individuàlment, les dones pioneres, van parlar molt del nivell domèstic, sobre ingressos, educació i serveis, i sobre les necessitats de la família. Va ser en els tallers i en les descripcions que ens feien on els canvis que es produïen eren considerats una preocupació per elles i per les seves famílies.

Hi ha grans diferències i diversitat entre les dones pioneres, però repetidament ens exposen la complexitat dels problemes i les seves solucions. Les dones de les colònies de Mèxic estan atrapades:

- per «la revolució de l'herba als tròpics americans» (Parson, 1976) i la saturació de la necessitat de mà d'obra;
- per la retirada massiva dels recursos estatals al camp mexicà, i
- per problemes que són convencionalment urbans, tema del feminisme europeu.

Aquests problemes feministes sorgeixen en els tallers i en les explicacions. Les dones pateixen l'alcoholisme dels homes, la violència a casa, la violació dins el matrimoni, la manca de control sobre els seus cossos. Algunes són esterilitzades contra la seva voluntat, a d'altres se'ls prohibeix controlar la seva fertilitat.

La pobresa i el canvi cap a la ramaderia han estat frustrant amargament els homes: ells ja no poden proveir la família dels recursos necessaris, tema essencial per satisfer el concepte de masculinitat, cosa que contribueix a l'alcoholisme i a la violència.

Què s'ha de defensar?

Existeixen conflictes d'opinió evidents entre nosaltres i les dones del lloc: qui decideix? Vam dir a les dones i a les comunitats que nosaltres només escriuríem sobre elles, però que no teníem cap més recurs per oferir. Aquestes dones acceptarien qualsevol tipus d'explotació, d'elles o dels seus homes, si això suposés un increment dels ingressos per a la família. La majoria de les dones voldria que utilitzéssim tots els nostres esforços per atreure l'atenció de companyies que volguessin explotar-les com a treballadores a la llar. És això el que hem de fer? Hi ha alguna manera útil de representar-les, re-presentar-les, què creiem que ens han de dir? Elles pensen que explicar la seva història les ajudarà, però: ajudarà? De tota manera, de segur que ajudarà les nostres carreres.

Nosaltres estem compromeses en dues publicacions principals. La primera, *Voces femeninas de las selvas*, publicada a Mèxic, en castellà, pel Col·legi de Postgraduats, Montecillo. En aquesta publicació es descriuen les vides de les dones pioneres a les ONG mexicanes utilitzant una selecció de relats de les seves vides, cada una en el context dels seus pobles. Es defineixen les solucions que les dones donen, tal com les vàrem entendre (no podríem pagar el cost de tornar a les comunitats i comprovar-ho). A la segona, *Women's voices from the rainforest*, Londres, Routledge, es fa una selecció de relats de la vida quotidiana en el seu context, per a lectors del sector acadèmic. Es pot evitar en cap dels dos, el discurs colonial clàssic? Vam seleccionar, vam editar, vam re-presentar fins i tot els relats de la vida quotidiana.

Lucía

Voldria que penséssiu sobre un extracte d'una història d'una vida, d'una veu representada.

La Lucía té 39 anys i deu fills. Va estar molt malalta durant el darrer embaràs i li van aconsellar que no en tingués més. Vicente, el seu marit, beu massa i ha estat violent repetidament amb ella des que es van casar, i també amb la seva filla gran. Ell s'ha anat bevent gairebé tot el què han tret de treballar de pioners junts. El bosc s'està reduint. Magnolia, la tercera filla, va guanyar un premi escolar pensat per a pobles apartats.

«Els professors em van dir: "Ella ha de continuar estudiant, ja que té cap per aprendre". Però nosaltres no teníem prou diners per enviar-la allà, fora d'aquí. Si n'hagués tingut prou, ella hauria estudiat. Ella ens hagués pogut ajudar més endavant [...] Els homes que no tenen estudis treballen als camps. Això és l'única cosa per la qual serveixen [...] ara ja no hi ha treball en els camps. Són plens de pedres. Quant més s'hi sembla més s'empobreix el sòl. Quan em vaig casar, vam anar a treballar als camps. El sòl era bo, hi plantàvem arròs i blat de moro. Els dos treballàvem igual [...] Però després només els homes tenien cura del bestiar, de munyir-lo, d'injectar-li de tot [...] La nostra feina (la feina de les dones) es va acabar. Als camps no es plantava res

més [...] Ells diuen que hem de començar a treballar com abans, però jo no ho veig possible, ja que el sòl no és bo [...]

Jo he plorat i he pensat: no torno a anar amb ell mai més, però, quan beu, em viola, i és per això que estic un altre cop prenyada [...] Si hagués pogut escollir, hagués parat amb el tercer o quart fill. No tinc res, ni un ral, això és el que ell vol. Ja li han dit que això no és adequat, però ell insisteix que les dones no han de tenir diners, i ningú el pot convèncer de res més [...] Els homes tenen prou diners per beure i per anar als prostíbuls [...] ells es gasten molts diners. Vaig provar d'aconseguir una injecció anticonceptiva a través d'una germana meua, ja que ella es troba igual, ella també pateix els cops i les violacions del seu marit [...] Però com a mínim té diners [...] perquè treballa. Es dedica a vendre alguna fruita, llimones, té moltes llimones i alguna cosa més que no recordo, ah, sí, cocos. Ven cocos, de manera que té uns ingressos i pot pagar-se les injeccions [...] Hi ha una clínica on pots anar per discutir aquests temes, però et cal la firma del marit, o si no, no et poden atendre. Això em decep, no tinc cap esperança. El metge em va dir que m'operaria, encara em queden alguns anys per pujar la canalla, com a mínim cinc més [...] ja t'he dit, ningú ho sap millor que qui ho passa, que qui ho viu totalment. Qualsevol pot dir "Aquesta dona és molt estúpida".

Recomanacions

Les prioritats de les dones del lloc no eren normalment les que nosaltres, com a investigadores, hauríem escollit. Les dones del lloc, per exemple, troben que les entrades addicionals de diners són més importants que tenir un bany a casa, que disposar d'aigua neta o que superar la violència dins la llar. Ens va semblar que la major part de pobladores que van parlar amb nosaltres acceptarien qualsevol mena de proposta, amb la condició que això els suposés la millora en alguns aspectes de la seva vida. Les pobladores s'avindrien a realitzar cursos de formació en tècniques artesanals, o treballar moltes hores brodant per vendre-ho per alguns diners. Els diners que en traurien els gastarien en la família. Les dones volen, normalment, coses per a les seves famílies, no per a elles. La majoria de pobladores acceptarien qualsevol tipus d'explotació (tant dels homes com d'elles) que oferís una entrada addicional de recursos. Elles parlen positivament de noves formes de treball a qualsevol lloc de Mèxic: les pobladores volen plantes industrials d'empaquetament (com a la indústria de les maduixes, Rosado, 1990), treballar a casa (Wilson, 1991) i la subcontractació (Benería i Roldan, 1987), mal considerada per part dels acadèmics.

Propostes per a accions immediates

Accions a nivell de comunitat local

Moltes comunitats a la zona rural de Mèxic estan dirigides per comitès elegits. Els líders són sovint, tot i que no sempre, homes. A El Arroyo, el cap és una dona

que és molt eficient en les negociacions externes. Nosaltres creiem que es podria fer molt a aquest nivell per millorar la vida de les dones. Per exemple:

- Les dones mexicanes depenen de l'habilitat dels caps de les comunitats (homes o dones) per accedir a serveis públics.
- Les prioritats de la comunitat són molt sovint orientades per afavorir els homes. Els interessos de dones i homes poden ser molt diferents. Per exemple, a Tacaná les dones són les que es cuiden de portar l'aigua durant més d'un quilòmetre. La preocupació que tenen els homes és la dificultat de l'accés al mercat. La comunitat ha fet tot el que ha estat possible per resoldre els dos problemes. Des de fora s'hauria de treballar per a la construcció d'una carretera i la de la font. La preferència dels caps de la comunitat, tots homes, és la carretera. En aquests casos, les dones haurien de poder tenir un accés més directe al municipi i a l'estat. Les dones de La Corregidora i Tacaná van aprofitar la nostra presència per tal que realitzéssim les tasques de secretaria per a aquesta acció.
- La comunitat pot realitzar pressió dins el municipi per fer tancar alguns bars o tots. Les dones de Jasso i El Arroyo ho han aconseguit, de manera que l'alcoholisme s'ha reduït, tot i que no s'ha eliminat. Ara hi ha homes que van a fora a beure (per alguns això suposa gastar més i passar-hi més temps), d'altres es compren la beguda i se l'emporten a casa.
- Les autoritats de la comunitat són les que poden actuar més sovint i de manera més ferma sobre la violència contra les dones, sense haver d'esperar que s'hagi produït un assassinat per poder actuar.

Accions dels grups de dones de les comunitats

Moltes dones ens deien que havien de trobar diferents maneres d'actuar contra l'alcoholisme i la violència domèstica. Només una minoria considerava aquest fet com un problema individual, que havia de ser resolt per qui ho passés: o bé la dona s'havia d'espavilar amb el seu marit, o bé agafar la canalla i deixar-lo, sabent que d'aquesta manera no rebria cap mena de suport. Això passa molt sovint. En els tallers que vam realitzar, les dones sempre van identificar el problema i normalment proposaven accions col·lectives, com ara organitzar-se per tal que, per part de la dona que patia maltractaments, fos possible anar a casa d'una altra amb la canalla quan el marit arribés begut, o bé que una colla de dones anessin a la casa d'aquesta i calmessin l'home. El problema és que no hi ha tradició d'acció col·lectiva, només es dona suport entre famílies nouvingudes que viuen lluny de la seva comunitat.

El nivell de violència potencial que pot suposar un tipus d'acció com aquesta és també un problema: a El Arroyo les dones tenen la sensació que si una dona maltractada va a casa d'una altra família, el seu marit la seguirà amb un ganivet i els amenaçarà a ells també. Un home amb un matxet pot entrar en una casa feta de fusta o de pals i guàdua. Aquestes llars que acullen la dona no són tampoc un lloc segur.

No hi ha una resposta única recomanable per a les comunitats de dones. A cada lloc elles hauran de considerar què els convé més.

Poques vegades les dones es troben entre elles pel fet de ser dones, tret que siguin de la UAIM. L'únic lloc de trobada per a dones és en els grups religiosos. Les discussions que tenen els dissabtes amb motiu de celebracions religioses són molt positives, ja que elles poden expressar-s'hi, malgrat que l'impacte en la seva vida sigui molt limitat. Grups evangèlics i adventistes prohibeixen l'ús d'alcohol, cosa que suposa una gran millora per a la vida de les dones. La llei insta en totes les reformes agràries de les comunitats a oferir un tros de terra a les dones que no en tenen. Creiem, però, que la UAIM actua sota un criteri polític, ja que si s'ofereix a les dones un tros reduït de terra es desvien les energies que tenen elles pel desig d'aconseguir un petit guany. Malgrat això, la UAIM esdevé un centre on es recullen les preocupacions de les dones a la comunitat. Elles hi confien. L'entusiasme que hi ha a la UAIM és un indicador del potencial actual dels grups femenins.

Acció de les promotores

La presència de les poques promotores és molt valuosa, tot i que l'efecte del seu treball és més aviat limitat. Generalment les promotores eviten fer referència al tema del dret a la reproducció, de la violència domèstica o de l'alcoholisme. Per tal de poder tenir iniciativa per generar ingressos, faria falta més promotores i més ben preparades. També caldria una infraestructura de crèdits.

Les pobladores ens ensenyaven que tenien idees i preparació necessària per portar possibles projectes, però els convindria poder-ho avaluar. Emma Zapata (1990) al Col·legi de Postgraduats a prop de la Ciutat de Mèxic ha desenvolupat un mètode de formació, que sembla adequat per afavorir la satisfacció de les necessitats de les dones. El mètode inclou elements de motivació. Es deixa de pensar en elles com a eines de canvi per considerar-les actores dignes i autònomes, sense que se'ls hagi d'imposar idees externes, feministes o similars.

La nostra conclusió principal és que moltes de les promotores amb títol superior, tant si són pagades per l'estat com per organitzacions no governamentals, fan molta falta per fer possible que les dones (amb la UAIM o sense) aconseguixin els seus objectius.

Hi ha dos motius bàsics que expliquen això:

- Aïllament tradicional de les pobladores i la manca d'experiència en cooperació, així com el desconeixement del sistema de producció del mercat.
- La crisi del mercat de treball i la baixada dels ingressos per als pobladors provocada pel canvi cap a la ramaderia i la crisi rural nacional. Això explica la predisposició de les dones a cooperar per produir i la predisposició dels homes a donar-los suport.

Accions de les associacions civils (organitzacions no governamentals)

Les ONG poden fer una gran tasca, ja que les dones estan molt predisposades a acceptar el que els ofereixin. Les ONG fan una gran contribució amb la formació de promotores i l'ajuda a grups de dones. Les dues coses són molt necessàries. Moltes pobladores voldrien tenir accés a grups especialitzats, com ara els Alcohòlics Anòmins.

Accions amb interessos comercials

Si hi hagués una estructura de màrqueting, les pobladores podrien abastir moltes necessitats nacionals i internacionals a partir de la seva producció. Podrien treure un guany de les seves habilitats i diversificar els productes, amb una producció sostenible. Però el més probable seria que companyies nacionals i internacionals les explotessin amb treball a la llar, cosint camises o farcint coixins. Elles guanyarien poc a causa de la manca d'habilitats i el seu aïllament.

Accions estatals: una visió des de baix

Es considera tasca del govern municipal, regional i estatal donar resposta a les necessitats de les comunitats. La retallada massiva del suport a les àrees rurals durant els anys vuitanta fa que això sigui actualment molt difícil. En cap dels tallers que vam realitzar ni en cap de les converses profundes es va proposar una acció duta a terme per les autoritats contra la violència a la llar: la comunitat, les autoritats municipals i la policia són considerades com uns elements que van en contra de les necessitats de les pobladores. L'experiència a altres llocs indica que una presència més gran de dones en llocs d'autoritat i en el cos policial suposa un ajut. Seria hora que aquest tema fos considerat seriosament per les autoritats i per tots/totes aquells/aquelles que els/les escolleixen.

Accions necessàries a nivell nacional

Aquest escrit ha volgut ser una llista de propostes per a les dones aplicables ara mateix. A nivell nacional, les accions que s'han dut a terme a les zones rurals han estat perjudicials per moltes dones. El 1992 la Constitució va ser canviada, de manera que amb la reforma agrària elles es quedaven amb menys drets sobre la terra. Considerem que, a llarg termini, el govern nacional pot oferir:

- drets efectius per a dones maltractades,
- més suport a les dones de les zones rurals,
- menys suport a la ramaderia,
- un canvi en la política de colonització,
- drets sobre la terra a les dones de les famílies grangeres,
- reformes a nivell de constitució per a les camperoles,
- serveis públics més eficients,
- etc.

Ens cal agrair al British Economic and Social Research Council la subvenció del projecte pilot i del projecte principal. També al Colegio de Michoacan, Mèxic, i la University of Durham, Anglaterra, pel seu suport generós. Estem molt agraïdes a les comunitats i a les autoritats municipals, i sobretot a les dones pioneres que hi han contribuït tan fermament i positivament.

Bibliografia

- ÁLVAREZ-BUYLLA ROCES, M.E.; LAZOS CHAVERO, E.; GARCÍA BARRIOS, J. R. (1989). «Homegardens of a humid tropical region in Southeast Mexico: an example of an agroforestry cropping system in a recently established community». *Agroforestry Systems*, 8, p. 133-156.
- ARIZPE, L.; BOTEY, C. (1986). «Las políticas de desarrollo agrario y su impacto sobre la mujer campesina en México», p. 133-150. M. LEON; C.D. DEERE. *La Mujer y la Política Agraria en América Latina*. Bogotá: Siglo XXI.
- BENERIA, L.; ROLDAN, M. (1987). *The Crossroads of Class and Gender: Industrial Homework, Subcontracting and Household Dynamics in Mexico City*. Chicago: Chicago University Press.
- CRESSWELL, T. (1992). «Understanding some aspects of participatory rural appraisal». Londres: GAPP Conference.
- GOETZ, A.M. (1991). «Feminism and the claim to know», p. 133-157. R. GRANT; K. NEWLAND (eds.). *Gender in International Relations*. Milton Keynes, Open University Press.
- LAZOS CHAVERO, E.; ÁLVAREZ-BUYLLA ROCES, M.E. (1988). «Ethnobotany in a tropical humid region: The home gardens of Balzapote, Veracruz, Mexico». *Journal of Ethnobiology*, 8, p. 45-79.
- MOHANTY, C. T. (1991). «Cartographies of struggle: Third World women and politics of feminism», p. 1-50. C.T. MOHANTY; A. RUSSO; L. TORRES. *Third World Women and the Politics of Feminism*. Bloomington: Indiana University Press.
- MOSER, C.O.N. (1989). «Gender planning in the Third World: meeting practical and strategic gender needs». *World Development* 17 (11) p. 1799-1825.
- ONG, A. (1988). «Colonialism and modernity: Feminist representations of women in non-western societies». *Inscriptions*, 3-4, p. 79-93.
- ROSADO, G. (1990). «De campesinos inmigrantes a obreras de la fresa en el Valle de Zamora, Michoacán», p. 45-74. G. MUMMERT (ed.). *Población y Trabajo en Contextos Regionales*. Zamora: El Colegio de Michoacán.
- TOWNSEND, J.G. (1991). «Geografía y género en la colonización agrícola». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 18, p. 89-99.
- ARREVILLAGA, U.; CANCINO, S.; PACHECO, S.; PÉREZ, E. (en premsa). *Voces Femeninas de las Selvas*. Montecillo: Colegio de Postgraduados.
- ARREVILLAGA, U.; BAIN, J.; CANCINO, S.; FRENK, S.; PACHECO, S.; PÉREZ, E. (en premsa). *Women's Voices from the Rainforest*. London: Routledge.
- WILSON, F. (1991). *Sweeters*. Londres: MacMillan. Traduït com *De la Casa al Taller*, (1991). Zamora: Colegio de Michoacán.
- ZAPATA, E. (1990). *Sueños y Realidades de la Mujer*. Montecillo: Colegio de Postgraduados.